

З ІСТОРІЇ РАДІОЛОГІЇ

Є.Г. Русанова,
К.В. Русанов

Харківський національний
університет ім. В.Н. Каразіна

Життя С.П. Григор'єва: шлях у медицину

Продовжуючи вже розпочате дослідження біографії відомого харківського рентгенолога С.П. Григор'єва [1], ми вирішили розглянути оточення, в якому відбувалося становлення особистості Сергія Петровича. Це, на наш погляд, дозволить визначити фактори, які спонукали С.П. Григор'єва стати лікарем і сприяли реалізації його бажань.

Радянські біографи підкреслювали, що в молоді роки майбутнього лікаря спіткали «большие материальные затруднения» [2]. Автор [3] так характеризував Сергія Петровича: «Сын бедного ремесленника, он с гимназической скамьи сам содержал и себя, и семью — только в неистощимой духовной энергии черпал силы к своей удивительной работе». А родина була багатодітною — С.П. Григор'єв мав чотирьох сестер [4].

Але з тексту документа на рис. 1 (ДАХО, ф. 4, оп. 144, спр. 1058, л. 16) добре видно, що Сергій Петрович народився у купецькій родині. Щорічні адресні довідники, які видавались у Харкові, повідомляють: його батько, Петро Михайлович Григор'єв, був «портным мужского и дамского платья» і належав до стану «цеховых» (ремісників), але також мав свідоцтво купця 2-ї гільдії, яке давало йому можливість продавати свою продукцію. Родині Григор'євих належали два домоволодіння у престижному центрі міста — по вул. Сумській і на розі вул. Миколаївської (нині Короленка) та Слюсарного провулка.

Частину нерухомості Григор'єви здавали в оренду; плата за неї поповнювала доходи родини від кравецької справи. Згідно зі списками домовласників у «Адресной книге» на 1895 рік, домоволодіння №16 по вул. Сумській, де Сергій Петрович народився і прожив понад 20 років, мало ринкову вартість 15660 руб. і за-

безпечувало річний дохід 2610 руб., а будинок №13 по вул. Миколаївській — 7500 і 1250 руб. відповідно. Домоволодіння на вул. Сумській, 16, яке складалося з двох будинків з аркою, що їх з'єднувала, зберіглося до наших днів (рис. 2); цікаво, що в одному з них і сьогодні розташований магазин чоловічих костюмів.

Спочатку П.М. Григор'єв, а потім його вдова Олександра Іванівна Григор'єва (Петро Михайлович помер між 1895 і 1901 рр.) тривалий час значились у «Списках» заможних осіб, які мали право обирати гласних до Харківської Міської Думи. Ці «Списки» свідчать, що у 1913 р. вартість нерухомості, що належала Олександрі Іванівні, досягла 29520 руб. Отже, виявляється, що насправді бідність не була для Сергія Петровича перешкодою на шляху до медицини.

Є підстави вважати, що майбутній рентгенолог з дитинства часто бачив медиків та мав змогу спілкуватися з ними. Наведемо аргументи на користь цього припущення.

По-перше, лікарі, скоріше за все, нерідко відвідували будинок по вул. Сумській, 16, оскільки одна з дочок Григор'євих була інвалідом дитинства [5].

По-друге, медики постійно орендували у цьому домоволодінні кімнати для своїх кабінетів. Наприклад, у другій половині 1880-х рр. за адресою вул. Сумська, 16 практикували лікарі В.А. Рубинський (внутрішні й сифілітичні хвороби) і А.Є. Раковський (зубні й хірургічні хвороби). У 1890-ті там відкрилася «Лечебница по зубным болезням И.Н. Дракина и В.Я. Липского», яка мала не тільки амбулаторію й зуботехнічний кабінет, але й стаціонар [6].

Хірург Автоном Євгенович Раковський (1857-1922), вихованець тієї ж 3-ї гімназії, в якій навчався С.П. Григор'єв, був яскравою

Метрическая выпись.

В метрической книге Варьковской Крестово-воздвиженской церкви за тысячу восемьсотъ Сиддесятъ пятый годъ въ первой части среднъ шисся въ статьяхъ № 108^м мужеска пола записано такъ: 1875 году Октября 20^м родился, а крестенъ 25^м того же мѣсяца Сергій; родителями св: Варьковский купецъ Петръ Михайловъ сынъ Григорьевъ и законная его жена Александра Иванова годъ, оба право-славные. При крещеніи восприимшии свѣт: Варьковского Императорскаго Университета фрейшюра Петра Александровъ сынъ Проконина и вдова Варьковскаго купца Марія Герасимовна Петровская. Матронтае крещенія совершилъ Протоіерей Петръ Станискій съ Діакономъ Николаемъ Далматскимъ. Подлинность сего удостовѣренная подписью приима и приповереніемъ церковной печати. С. Варьковъ. 1901 году Февраля 26 дня.

264

Варьковской Крестовоздвиженской церкви:

Свѣщеникъ Николай Мобарскій

Діаконъ Сергій Ивановъ.

Рис. 1. Копія свідоцтва про народження і хрещення С.П. Григор'єва

особистістю і справляв на молодь велике враження своїм красномовством і відданістю «ідеалам свободи и прав человека». Він відмовився від академічної кар'єри в Харківському університеті на знак протесту проти реакційної, на його думку, політики міністерства народної освіти. Не виключено, що ліберальні висловлювання лікаря Раковського, які чув гімназист Григор'єв, могли вплинути на вибір останнім моделі життя.

По-третє, як свідчить документ на рис. 1, хрещеним батьком майбутнього рентгенолога також стала людина, причетна до медицини — фельдшер Харківського університету Петро Олександрович Прокопенко. У ті часи незаперечним правилом були близькі й багаторічні контакти хрещеників з родинами хрещених батьків. Відомо, що син фельдшера — Петро Петрович Прокопенко (нар. в 1860 р.), закінчивши ту ж 3-ю Харківську гімназію й медичний факультет Харківського університету, з середини 1880-х років працював ординатором у клініці Л.Л. Гіршмана, а 1891 року захистив докторську дисертацію. Приват-доцент (за радянських часів — професор) П.П. Прокопенко надав гімназистові Григор'єву приклад іншої, ніж А.Є. Раковський, моделі життя. До того ж він, як ми припускаємо (див. нижче), допоміг хресному братові зробити перші кроки в лікарській кар'єрі.

Здається, що всі вищеперелічені фактори сприяли вибору С.П. Григор'євим медичного факультету при вступі до Харківського університету.

Коли Сергій Петрович навчався на другому курсі, світ був вражений відкриттям Рентгена. Харківські фізики і медики негайно продемонстрували можливості X-променів та почали використовувати їх для своїх потреб [7]. Тому було б не дивно, якби, згідно з [2], уже «в студенческие годы С.П. Григорьев проявлял особый интерес к технике и методике рентгенологического исследования». Втім, чи так це?

Університетські «Отчеты о состоянии и деятельности» свідчать — він дісно займався науковою працею. У 1896 р. «нижепоименованные студенты, помимо обязательного изучения предмета по кафедре гистологии и эмбриологии, занимались в лаборатории самостоятельно, некоторые с большим успехом: Крживинский, Григорьев Сергей, Степанковский

Александр...» [8], а в 1898 р. «в бактериологической лаборатории при хирургической факультетской клинике (кафедра проф. Л.В. Орлова) несколько студентов занимались изучением техники бактериологических исследований. С особенным прилежанием работали студенты Горлиц и Григорьев; последний произвел опыты стерилизации инструментов, загрязненных гноем и культурами различных микробов» [9].

Проте зацікавленість С.П. Григор'єва саме X-променями в документах не зафіксована, хоча рентгеновський апарат для кафедри факультетської хірургії ще в 1896 р. придбав у Німеччині професор В.Ф. Грубе [7]. На жаль, систематичній науковій і клінічній роботі на апараті завадила хвороба й смерть В.Ф. Грубе (1898 р.), а згодом — боротьба за посаду завідувача клініки між професорами Л.В. Орловим і А.Г. Подрезом, що супроводжувалася страйками співробітників. Та все ж таки за допомогою цього апарата були зроблені знімки суглобів для докторської дисертації М.П. Трінклера (1859—1925) [7]. У хірургічній клініці ж почав роботу над дисертацією «Применение рентгенографии для распознавания заболеваний костей (воспалений и новообразований)» А.В. Тихонович, в 1901 р. призначений «заведующим кабинетом для рентгенизации» [10].

Сам Сергій Петрович теж відзначив як час виникнення в нього інтересу до рентгеноскопії 1900 рік, коли він вже закінчив *alma mater* [1].

Рис. 2. Будинок по вул. Сумській, 16, де народився і мешкав понад 20 років С.П. Григор'єв

Справді, особисте життя залишало студентові мало часу для науки. Як свідчить власноруч складений С.П. Григор'євим документ, наведений на рис. 3 (ДАХО, ф. 4, оп. 138, спр. 335, л. 9), наприкінці 3-го курсу Сергій Петрович одружився. За рік у студентській родині народилася дочка Ольга, а через півроку після завершення батьком сімейства університетського курсу — ще одна, Надія.

Виявляється, що таким чином студент Григор'єв задовго до одержання диплому з відзнакою (документ на рис. 4; джерело: ДАХО, ф. 4, оп. 144, спр. 1058, л. 12) став своєю людиною серед лікарів. Автор [4] повідомляє:

«В 1901 р. С.П. Григор'єв одружився на Поліні Мойсеївні Крамаренко, яка була родом з Полтави, із поміщицької сім'ї. І в неї було дві сестри — Євдокія і Олександра, які вийшли за двох відомих харківських лікарів — за професора Олександра Миколайовича Масловського вийшла Олександра, а Євдокія — за Рахманінова».

Насправді ж, як свідчить документ на рис. 3, весілля відбулося значно раніше, а наречена була міщанкою; Олександр Миколайович Масловський (1858 р. нар., вихованець 3-ї Харківської гімназії) не піднявся в університеті вище ординатора й зайнявся приватною практикою. Микола Іванович Рахманінов (нар. у 1859 р.) після ординатури працював у міських лікарнях. Обидва свояки були за віком значно старше від Сергія Петровича, та професорами або доцентами не стали. Отже навряд чи вони допомагали молодій сім'ї матеріально. Проте не виключена фінансова підтримка з боку родичів дружини.

Так чи інакше, обтяженому родинною лікареві С.П. Григор'єву начебто б належало поспішати зі вступом на службу — адже його витрати помітно зросли. Певно, Сергієві Петровичу недешево обійшовся власний рентгенівський апарат, про який він писав у curriculum

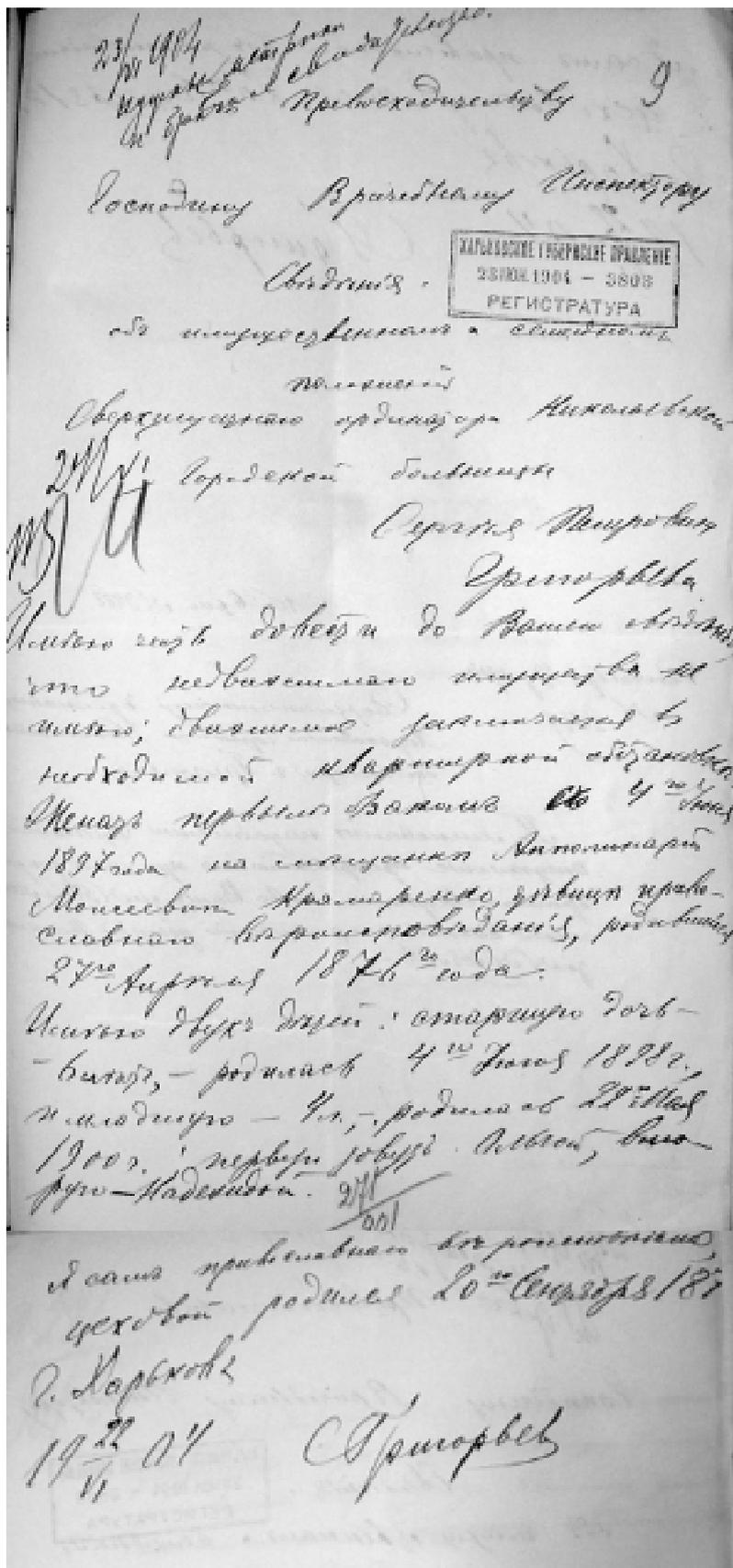

Рис. 3. Відомості про майновий та сімейний стан С.П. Григор'єва

vitae [1] (таке обладнання коштувало дуже дорого — наприклад, на устаткування рентгеновського кабінету в Олександрівській лікарні Харкова було витрачено 2450 руб. [11]).

До того ж молода родина орендувала велику квартиру у домоволодінні купця 1-ї гільдії Н. Компанійця по вул. Дмитрівській, 29 (будинки на розі з вул. Конторською, нині Червоножовтневою). Автор [4] розповідає, що С.П. Григор'єв «займав увесь поверх, на якому було 10 кімнат». Архівні ж дані свідчать (ДАХО, ф. Р-1163, оп. 2, спр. 2055, лл. 291, 292): Григор'єви займали квартиру №12 в 9 кімнат на другому поверсі, з вікнами на обидві вулиці (рис. 5), загальним об'ємом 118,76 куб. сажнів (сажень — 2,13 м) і з середньою річною прибуткоспроможністю 1668,4 руб. Реально ж, за відомостями домовласника, орендар платив 2000 руб. на рік — адже будинок, де після смерті С.П. Григор'єва ще досить довго жили його вдова й дочка, було збудовано в престижному районі міста. У радянські часи в цьому будинку, немовби на згадку про кравецький бізнес батька Сергія Петровича, розташували ательє мод (див. рис. 5).

На таке «широке» життя витрачалися суми, які важко поєднати з версією про бідність сина ремісника. Але ж С.П. Григор'єв більше року ніде не служив — усупереч твердженню автора [4]: «Сергій Петрович зразу після закінчення університету працював у ньому». Факт роботи в Імператорському Харківському університеті не підтверджується ані «Отчетами о состоянии и деятельности», ані «Формулярным списком»

Рис. 5. Будинок по вул. Дмитрівській, 29, на другому поверсі якого орендував квартиру С.П. Григор'єв

(ДАХО, ф. 4, оп. 138, спр. 335, лл. 10, 11), де першим місцем служби лікаря Григор'єва після одержання диплома значилася Миколаївська міська лікарня, куди Сергій Петрович влаштувався в 1901 р., ані, врешті, його curriculum vitae [1].

Місце понадштатного ординатора й завідувача «кабінета для рентгенизації» на кафедрі факультетської хірургії явно було заброньоване для О.В. Тихоновича (1876—1956), який навчався на курс пізніше С.П. Григор'єва. Олександр Володимирович не лише був сином і онуком директорів гімназій, родичем університетського професора — він затьмарював Сергія Петровича своїми блискучими здібностями: ще до одержання диплома з відзнакою студент Тихонович удостоївся золотої медалі університету за наукову працю, опубліковану окремим виданням (об'ємом 135 стор.), не раз друкувався в науковій періодиці; реферував для медичних журналів статті 4 європейськими мовами. Ставши лікарем, Олександр Володимирович продовжував активно публікуватися, писав докторську дисертацію, якою продемонстрував щирю любов до рентгенології, і чудове володіння пером [7]. Однак особиста трагедія змусила його покинути Харків і дисертацію О.В. Тихонович захистив в Москві (1905 р.).

Сергієві Петровичу довелося досить довго очікувати працевлаштування. Державний архів зберіг багатомісячне листування, що відображує перипетії призначення лікаря С.П. Григор'єва на посаду понадштатного ординатора із правами державної служби у Миколаївській міській лікарні, яка відкрилася в 1900 р. До речі, понадштатний лікар не працював безкоштовно, як вважає дехто — цю посаду дозволяв установити губернатор або градоначальник «во всех тех местах, где окажется в ней действительная надобность и где мера сия не потребует никаких со стороны казны издержек», й зарплату понадштатний лікар одержував, але не з держбюджету, а від міської думи, земства та ін. [12]. Є підстави вважати, що на остаточну, позитивну для Сергія Петровича ухвалу Харківської Міської Думи зміг вплинути член Опікунської ради Миколаївської міської лікарні — Петро Петрович Прокопенко [13], хресний брат першого харківського рентгенолога.

Втім рентгенологом С.П. Григор'єв ще тільки мав стати; історики твердять, що саме в

Миколаївській лікарні він і виріс до фундатора нової дисципліни в Харкові: «Еще один рентгеновский кабинет был организован в 1901 г. в Николаевской больнице, в которой рентгенологом работал С.П. Григорьев; он и является основателем рентгенологии на Харьковщине» [14]; «после окончания университета С.П. Григорьев организовал рентгенологический кабинет в Харьковской Николаевской больнице, где и работал с 1902 г.» [2].

Довідник 1901 р. [13] дійсно повідомляє, що Миколаївська лікарня «снабжена всеми новейшими приспособлениями, как-то операционный зал, рентгеновский кабинет и лаборатория»; серед 4 понадштатних ординаторів лікарні названо і С.П. Григор'єва. Однак, згідно з іншими, більш серйозними виданнями [11, 15], рентген-кабінет було відкрито в Миколаївській лікарні між 1910 і 1912 роками. У лікарняному звіті за 1912 р. [16] відзначено, що рентгенівський кабінет, яким завідує терапевт С.П. Григор'єв, обладнаний роком раніше, причому видаткових матеріалів при відкритті кабінету було придбано стільки, що витрати на них у звітному році виявилися набагато менше кошторисних.

У чому ж криється причина таких розбіжностей? Коли саме Сергій Петрович фактично попрямував незвіданими стежками нової науки і коли його було формально узаконено як рентгенолога?

Отже, питання до біографії С.П. Григор'єва ще далеко не вичерпані, і дослідників очікує в майбутньому чимало роботи й несподіваних відкриттів.

Література

1. Русанова Є., Русанов К. *Життя С.П. Григор'єва: питання залишаються* // УРЖ. — 2009. — Т. XVII, вип. 2. — С. 239–241.
2. Лемберг А.А. *Сергей Петрович Григорьев (к 50-летию со дня смерти)* // Вест. рентгенол. и радиол. — 1971. — №1. — С. 106–107.
3. *Сергей Петрович Григорьев (некролог)* // Врачеб. дело. — 1920. — № 12–20.
4. Мироненко І. *І рентген-кабінет, і чепурня, або Лікар, який бачив хворобу за напівтонами* // Мед. газ. — 2009. — № 12. — С. 7.
5. Немировська Н. *З поживтілих сторінок «Справи...»* // Мед. газ. — 2008. — № 24. — С. 6–7.
6. Робах І.Ю. *Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. — 1916 р.)*. — Харків: ХДМУ, 2007. — 346 с.
7. Русанов К.В. *X-лучи в Украине: первые шаги* // Новости мед. и фарм. — 2007. — № 17. — С. 29–30; № 21–22. — С. 23; 2008. — № 1. — С. 20–21.
8. *Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1896 г.* // Запис. Император. Харьк. ун-та. — 1897. — Кн. 2. — С. 33.

9. *Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1899 г.* // Там же. — 1900. — Кн. 2. — С. 55.
10. *Отчет о состоянии и деятельности императорского Харьковского университета за 1901 г.* // Там же. — 1902. — Кн. 2. — С. 44.
11. Фаер В.В. *Обзор Харьковской городской лечебно-санитарной организации (1910-1914 гг.)*. — Харьков, 1914. — 72 с.
12. Фрейберг Н.Г. *Врачебно-санитарное законодательство в России*. — С.-Петербург: Практ. мед., 1913. — 1071 с.
13. *Медицинский указатель г. Харькова*. — Харьков, 1901. — 76 с.
14. Позмогов А.И., Бабий Я.С. *Развитие рентгенологии в Украине* // Вест. рентгенол. и радиол. — 1997. — № 6. — С. 44–47.
15. Чеботарев С.Я. *Харьковская городская Николаевская больница (1900–1910 гг.)*. — Харьков, 1910. — 88 с.
16. *Отчет Харьковской городской Николаевской больницы и больницы имени супругов М.Х. и Ж.Ф. Гельферих за 1912 г.* — Харьков, 1914. — 277 с.

Надходження до редакції 13.11.2009.

Прийнято 18.11.2009.

Адреса для листування:
Русанова Євгенія Георгіївна,
вул. Космонавтів, 8, кв. 12,
Харків, 61103, Україна.
e-mail: construsanov@yandex.ru